

Андрій КОПИТКО

ПІДСУМОК СТУДІЙ НАД СЕРЕДНЬОВІЧНИМ ВОЛОДИМИРОМ

Терський С. Княже місто Володимир. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2010. – 316 с., іл.

Волинська земля була одним із найактивніших регіонів містобудування в Україні впродовж усього Середньовіччя. Кожне її місто має свою яскраву історію, варту того, щоб її належно дослідити та ознайомити з нею сучасників і прийдешні покоління. Над вирішенням цього завдання плідно працює львівський археолог Святослав Терський. У його доробку вже чимало наукових та науково-популярних праць, присвячених містам Волині, зокрема Лучеську, Пересопниці, Олиці, Перемилю. Нещодавно їх поповнила книга про давню столицю Волинської землі – Володимир. Автор поставив перед собою непросте завдання: відобразити на основі даних археологічних, писемних, топонімічних джерел історію міста від витоків до ХІХ ст., а також складні перипетії його наукового вивчення. За вже опрацьованою у попередніх дослідженнях міст Волинської землі схемою, увазі читача запропоновано поодинокі розділи, де відображено стан джерельної бази для вивчення Володимира, а також основні результати наукових пошуків істориків та археологів ХІХ – початку ХХІ ст. у відкритті невідомих сторін суспільно-політичного, економічного й культурного життя, міжнародних зв'язків міста. Завдяки понад 20-річним археологічним дослідженням різних об'єктів С. Терський немало долучився до того, щоб історія Володимира не була оповита пільмою невідомості. Тим значимішою для науковців й усіх, хто цікавиться Володимиром та Волинською землею, є рецензована праця зі вступом, п'ятьма розділами, висновками, а також додатками, переліком скорочень, джерел та літератури, іменним і географічним вказівниками.

Тривалі дослідження дали змогу запропонувати цілісну наукову картину еволюції одного з найбільших міських осередків України доби Середньовіччя. Вже у вступі справедливо відзначено, що тривалий час вивчення пам'яток Володимира розвивалося як предмет зацікавлень ентузіастів і було епізодичним, а не системним, порівняно з іншими княжими столицями Київської Русі: Києвом, Переяславом, Черніговом (с. 5). Слушна також думка про сприятливі природні фактори – неодмінну передумову виникнення та розвитку осередку (с. 5), що дозволило добре обжити

територію майбутньої княжої столиці вже від енеоліту. Небезпідставно швидко зростання Володимира виведено і від його розташування на головній транспортній артерії через українські землі до країн Європи (с. 6).

Перший розділ присвячений історіографії та писемній історії Володимира (с. 7–58). Тут викладено стан джерельної бази, а також основні проблеми та здобутки істориків й археологів у вивченні історії міста, головні її віхи за документами. Водночас випадає зауважити, що назва розділу “Історіографія та історія Володимира за писемними джерелами” видається не зовсім вдалою. Адже в тексті значну увагу приділено також археологічним матеріалам, даним топоніміки (див. п. 1. 1. Огляд джерел). Писемну історію доцільно було б викласти в окремому розділі, що дало би змогу гармонійніше розкрити різні сторони життєдіяльності мешканців. Використаний фактичний матеріал (с. 31–58) підказує для нього назву “Суспільно-політичне життя Володимира”.

У розділі “Історіографія та історія Володимира за писемними джерелами” ґрунтовно подано історію археологічних, архітектурних та краєзнавчих досліджень Володимира і Зимного, що дозволяє простежити стан формування й динаміку наукових уявлень про минуле міста та його околиць, їх місце в історії Волинської землі й України. Слушно відзначено, що проведені перед кінцем 1980-х років археологічні дослідження не пропонували цілісної картини історичної топографії, етапів розвитку, соціально-економічного і культурного статусу Володимира княжої доби (с. 29). Вироблення уявлення про процес археологічного вивчення міста полегшує хронологічна таблиця робіт 1955–2001 рр. (с. 29). Актуальне й відзначення у праці факту нищення археологічних пам’яток Володимира представниками Інституту археології НАН України замість проведення фахового наукового дослідження (с. 30). Треба також сказати, що автор на основі власних пошуків переглянув схему розвитку укріплень та забудови, середньовічних церков, зробив помітний внесок у вивчення керамічного виробництва, писемності, військової справи.

Водночас дискусійним є твердження про передачу вже у 988 р. новозаснованого міста в уділ синові Володимира Святославовича Всеволоду (с. 31). Можливо, доцільніше говорити про призначення його намісником. Адже удільна система з виокремленням окремих князівств у Київській державі утвердила щойно від другої половини XI ст. Цікавим є авторське припущення про статус Володимира від його заснування як нового адміністративного центру всієї Південно-Західної Русі, покликаного замінити Червен (с. 32). Заслуговує уваги й висновок про стимулюючий вплив загострення міжусобної боротьби за Волинь наприкінці 40-х років XII ст. на інтенсифікацію розбудови укріплень столиці (с. 39). Доцільно врахувати і погляд про будівництво Успенського собору, призначеного стати своєрідним атрибутом самостійності Володимира (с. 41). Подібні тогочасні заходи в Галичі та Володимирі (на Клязьмі) засвідчили також появу в Київській державі нових серйозних політичних гравців: Галицького та Володимиро-Суздальського князівств. Автор наводить надання князя Романа Мстиславовича Успен-

ському собору у володіння Купичівської волості у верхів'ях р. Воронки біля Турійська (с. 43). Тут, припускаємо, радше повинно йтися про право збору платежів із наданої території, ніж безпосереднє володіння нею. У Київській Русі подібна практика була поширеною (здаймо хоча б історію Києво-Печерського монастиря або церковні надання смоленського князя Ростислава, Лешка Білого (початок XIII ст.) названо польським королем (с. 44). Натомість добре відомо, що в Польщі від кінця XI ст. королівський титул не функціонував – його відновлено щойно у 1295 р., а старший представник династії П'ястів титулувався великим князем. Автор зауважив таку цікаву деталь, яку треба врахувати при вивченні розвитку церковно-релігійного життя у Володимирі: при кафедральному соборі від 1240-х років згадано клірос, що слугує свідченням чисельності білого духовенства та значної кількості храмів у місті (с. 45). Видається цікавим також припущення про можливість вбачати в наказі Бурундая зруйнувати укріплення волинських міст та заборони на зведення нових прагнення прирівняти їх до золотоординських, які не мали укріплень (с. 48). Підставу взяти його до уваги дають засвідчені археологічно різнопланові зв'язки міст Волині та Золотої Орди у другій половині XIII–XV ст. До стабілізації політичних відносин з Ордою прагнули й самі галицько-волинські володарі – адже це провадило до забезпечення умов нормального розвитку їхніх земель та притоку економічно активного населення, що писемні та археологічні джерела й фіксують для другої половини XIII – першої половини XIV ст.

Дослідник запропонував цікаві міркування щодо еволюції культу святого Юрія – покровителя Володимира і Волинської землі та пов'язав його виникнення з постаттю князя Володимира Васильовича, який шукав у святому покровителя від прокази, на яку хворів (с. 49). Водночас не можна оминати висновку про завершення за правління князя Юрія Львовича будівництва укріплень Великого Окольного города Володимира (с. 50), що засвідчує зростання чисельності населення та назрілу потребу його захисту. Натомість безпідставним є віднесення отруєння галицько-волинського князя Юрія II до 1341 р., – близько Великодня 1340 р. (16 квітня) король Польщі Казимир III, вже знаючи про смерть князя, вирушив із невеликим військом і захопив замок Львова¹.

Суттєвий аспект пізнання історії середньовічного Володимира вивчення особливостей формування його території та передмість, а також оборонних укріплень. До того ж, важливо простежити специфіку виникнення самого осередку майбутнього міста. Цим питанням присвячено другий розділ. Передовсім автор локалізував первинний укріплений центр, який виник ще перед включенням цих теренів до Київської Русі, при впадінні р. Смочі до р. Луги (с. 62). Формування платформи первісного Окольного города – глиняного валу – датовано рубежем X–XI ст. (с. 62). За результатами аналізу територіального розвитку запропоновано висновок про існування

¹ Грушевський М. Історія України-Русі. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 138, 535; там само. – Київ, 1993. – Т. 4. – С. 25.

у середньовічному Володимирі класичної планувальної структури: дитинця, Окольного города, передмість (с. 67). Цікавим видається припущення про церкву святих Йоакима та Анни як додатковий князівський храму-усипальницю на дитинці (с. 72). С. Терський визначив територію первісного Окольного города в межах острова між рукавами р. Смочі, прилеглого до дитинця від заходу та півночі (с. 76). Заслугове на увагу думка про штучні водойми і греблі як елементи укріплень (с. 80). Подібні конструкції були в містах Волинської та Галицької земель, зокрема в Лучеську, Звенигороді, давніше – у столиці білих хорватів Стільско. Внеском до вивчення територіальної структури Володимира є також встановлення меж визначеного з рубежем X–XI ст. первісного торжища (с. 82–83), на якому пізніше сформувався ринковий майдан. Завдяки власним дослідженням визначено і розташування Подолу – в долині р. Смочі (с. 83).

С. Терський археологічно простежив занепад східної частини Володимира (середина – друга половина XIV ст.), а також встановив вибірковість її заселення і в наступні століття (с. 85). З'ясовано, що північно-східний район Окольного города в урочищі Апостольщина був активно заселений з X по XIV ст. (с. 86). Запроповано висновок про взаємозв'язок храмового будівництва з етапами розвитку посадів та існування двох поясів храмових об'єктів (с. 90). Відзначимо також перегляд датування та розташування ряду храмів середмістя (с. 90–94).

Помітним внеском до вивчення давнього Володимира є ґрунтовний аналіз різних аспектів функціонування передмість і приміської інфраструктури (с. 95–117). Автор встановив, що приміська інфраструктура та передмістя розвивалися вздовж р. Луга і її приток, а найближчі околиці роздавалися княжим дружинникам (с. 102–103). Переглянуто та спростовано думку про належність хреста на околиці Зимного могилі дружинника Данила Романовича Клима Христинича і встановлено, що на цьому місці у XV–XVI ст. було кладовище (с. 109). Цікавим, перспективним для подальших досліджень видається припущення про існування князівських дворів-резиденцій у Зимному, Мстишині, Клевані (с. 109). Зроблено низку відкриттів на пам'ятках в околицях Володимира: Хвалимичах, Зимному, Маркоставі, Бужковичах, Березовичах, що дозволяє краще розуміти формування приміської інфраструктури (с. 104–115). Зокрема, викладено обґрунтований висновок про роль островів на р. Луга як застав-рогаток на основній дорозі до Володимира від сходу (с. 113). С. Терський запропонував тлумачення Устилуга як великокнязівської фортеці, а згодом і порту Володимира в усті р. Луга (с. 115). Провівши аналіз формування територіальної структури міста та його околиць, дослідник небезпідставно ствердив її становлення на основі попередніх поселень гніздової забудови. Оригінальним є висновок про планомірну забудову з ініціативи княжої адміністрації (с. 115), створення системи укріплень Окольного города за часів найбільшого розквіту міського організму (друга половина XIII – перша половина XIV ст.).

У третьому розділі проаналізовано особливості світської та церковної архітектури, а також житлового будівництва. Найбільшу увагу відведено

монументальній мурованій та дерев'яній архітектурі (с. 118–148). Варто відзначити насамперед спостереження про початок спорудження Успенського храму ще до утвердження в 1156 р. на володимирському престолі князя Мстислава Ізяславовича як суверенного правителя Волинського князівства (с. 118). Дослідник критично поставився до поширеної думки про монопольність будівельної артілі з Переяслава у спорудженні собору (с. 125). Автор висунув цікаву версію про поховання в монастирському храмі святого Федора жінок із князівської родини, померлих у чернецтві (с. 125). Слушною видається пропозиція про необхідність видлучення Михайлівського монастирища з приватного володіння для його широкого дослідження та музеєфікації, збереження цієї важливої пам'ятки княжого Володимира (с. 139). На основі аналізу стилістичних та технічних особливостей ротонди святого Василя Великого визнано необґрунтованою пропозицію щодо її датування 1194 р. Варта уваги й думка про використання у XIII–XIV ст. оздоблення декоративною керамічною плиткою фасадів споруд, запозиченого від Золотої Орди (с. 145). Наголошено також на використанні в долівках дерев'яних храмів керамічної плитки, втім і поліхромної (с. 145), висунуто припущення щодо можливості місцевого виготовлення таких плиток (с. 154).

Певний внесок зроблено також до вивчення житлового й господарського будівництва. Так, археологічно досліджено садибу заможного мешканця XIV ст. із житловими та господарськими спорудами (с. 150). Запропоновано аналіз техніки виготовлення залізних цвяхів, які широко побутували у Володимирі XIV ст., із листа (с. 152–153). Встановлено використання брускової цегли в цивільному будівництві від 1370-х років (с. 154). Початок кам'яного житлового будівництва пов'язаний зі спорудженням з наказу короля Польщі Казимира III мурованого замку (с. 155). Наступну хвилю монументального, передовсім оборонного, будівництва наприкінці XV ст. обґрунтовано загрозою татарських нападів (с. 156).

Значне місце в монографії відведено господарській діяльності жителів, якій присвячено четвертий розділ (с. 157–198). Автор показав різноманітні сторони занять: сільське господарство і промисли, ремесло, торгівлю. Слушно відзначено, що сільське господарство відіграло доволі помітну роль у діяльності жителів Володимира, що було характерною рисою середньовічного міста (с. 157). Цю думку підкріплено численними даними археології. Простежено поширення рибного ставкового господарства на передмістях (с. 158), започаткованого з XIII ст. і пов'язаного з німецькою колонізацією. За літописом відомо про присутність тут колоністів з-перед 1268 р.

На основі ґрунтового аналізу археологічних джерел дослідник зробив важливі висновки для вивчення історії ремесла. Так констатовано, що гончарне виробництво продукції на продаж локалізується переважно за межами міських укріплень (с. 159). Скрупульозно вивчено набір гончарного посуду, який побутував у місті, простежено місцеві та привнесені традиції ремесла. С. Терський визначив часові межі поширення практики клеймування донець посудин другою половиною XIII – рубезем XIV–XV ст. (с. 179). Водночас переглянуто усталені погляди на шляхи розвитку

залізоробного ремесла. Найбільше майстерень виплавлення заліза локалізовано на північній околиці, де були сприятливі умови для добування болотяної залізної руди (с. 180). Дослідник дійшов висновку, що залізні вироби стали значно різноманітнішими за набором та чисельнішими за найбільшого піднесення міста в XIII–XIV ст. (с. 181).

Наведений матеріал підводить до думки про значимість Володимира і як торговельного осередку Буго-Дністровського торгового шляху, роль якого особливо зросла від XIII ст. з важливими геополітичними змінами в регіоні Північного Причорномор'я та басейні Вісли. На основі нового археологічного матеріалу запропоновано широку панораму зовнішньоекономічних зв'язків. Занепад економіки пов'язано із заходами польських королів у середині – другій половині XIV ст. (с. 190), спрямованими на обмеження торгівлі Волині з Пруссією, що призвело до відтоку економічно активного населення до сусіднього Лучеська, Львова, а також міст Польщі.

П'ятий розділ присвячений питанням культури, міжнародних зв'язків, розвитку військової справи та соціальної структури населення (с. 199–229). Автор відзначає, що в місті провідна роль належала військово-політичній еліті, передовсім боярам та іншим представникам княжої дружини (с. 199). Констатовано, що у Володимирі ще в XIV ст. були сильними дохристиянські звичаї й вірування і наведено цікаві приклади на підтвердження запропонованих розмірковувань (с. 199–201). На переконання дослідника, постійний приплив вихідців із віддалених лісових країв, де продовжував існувати язичницький світогляд, сприяв консервації подібних засад й у самому місті (с. 201). Треба наголосити слушність таких висновків. Силу язичницьких вірувань жителів Волинської і Галицької земель XIII–XIV ст. фіксують археологічні джерела, зокрема з басейну Збруча. С. Терський обґрунтовано приймає наявність двовір'я аж до XIV ст. (с. 201–202).

Розквіт мистецької культури дослідник доцільно розглядає у контексті піднесення міського життя у Володимирі та на Волині загалом. Запропоновано цікаві судження про ведення державного діловодства в місті (с. 203), а також осередок книгописання у Зимнівському монастирі (с. 209). Водночас не наголошено прямого зв'язку між економічним і політичним розвитком та культурним життям, показано, що навіть після занепаду економічного й політичного життя Володимир зберіг роль осередку високої культури (с. 209).

С. Терський припускає, що значна частина жителів Володимира була професійними дружинниками (с. 218). Це сприяло розвитку військової справи на місцевому ґрунті. Проаналізовано різноманітний набір оборонної та наступальної зброї і простежено роль елементів західної та східної військових традицій у його складенні, зміни в ньому впродовж X–XIV ст. Особливо відзначено вплив на модифікацію озброєння кочовиків Північного Причорномор'я, з якими передовсім доводилось мати справу. До того ж, самі кочовики нерідко залучались на військову службу до місцевих князів.

Цікава сторінка історії – формування соціальної спільноти міста. Автор визначив основні моменти процесу утворення боярства і набуття ним високого соціального статусу, специфіку його розвитку порівняно з іншими

землями (с. 227–228). Варто відзначити і спробу розкрити роль духовенства в житті Володимира (с. 228–229). С. Терський наголосив на його значимості як своєрідної моделі формування подібних структур в інших українських містах доби Середньовіччя (с. 229). Слушно зауважено значення чинника внутріполітичної стабільності у Волинській землі, його помітну роль у другій половині XIII ст. для конституювання міської общини (с. 230). Саме відтоді й до рубежу XIV–XV ст. простежується найвищий розвиток міської громади, добре підкріпленій археологічними та – для окремих періодів – писемними матеріалами.

Перевагами монографії є чималий ілюстративний матеріал (схеми, таблиці, фотографії, малюнки), каталоги поховань із території Старого міста, а також житлових та господарських споруд, хронологія найважливіших подій з життя міського осередку, список володимирських князів, єпископів, старост. Відзначені складові суттєво полегшують роботу з книгою. Відрадно й те, що фахово систематизовано значний обсяг інформації, зібраної із залученням різноманітних історичних джерел – писемних, археологічних, топонімічних, нумізматичних. Водночас книга написана доступно без зниження наукового рівня висвітлення різних сторін історії важливого міського центру українських земель доби Середньовіччя.

Львівський національний аграрний університет